

Анастасія Браїло

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна

ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСЛАМСЬКОГО ФУНДАМЕНТАЛІЗМУ ТА ЕКСТРЕМІЗМУ: ІСТОРІЯ ТА МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ

Anastasiya Brayilo

Odesa I.I. Mechnikov National University, Ukraine

THE IDEOLOGICAL BASIS OF ISLAMIC FUNDAMENTALISM AND EXTREMISM: HISTORY AND POSSIBLE CONSEQUENCES

Islam is one of the most widespread religions in the world and dominant in the Middle East. The emergence and popularization of fundamentalist and radical movements in Islam were facilitated by many factors and the very specificity of Muslim countries, where religion serves as a holistic system of principles for the functioning of social, political and private life. Often, radicalism finds its continuation in extremism, which involves committing specific actions to meet its ideological beliefs. In the context of world globalization processes, the problem of radical movements activation is becoming more and more relevant due to the transformation into extremism. Modern religious extremism is inseparable from terrorism and is increasingly turning to the organized and religiously grounded use of terrorist acts to achieve its goals. In the long run, religious extremism and Islamic movement can turn into a political force that will be able to exert a decisive influence on the regional situation in the Middle East.

Keywords: ideology, Islamism, extremism, fundamentalism, radicalism, terrorism, Middle East.

Іслам є домінуючою релігією на Близькому Сході. Ідеологія ісламського фундаменталізму має глибоке історичне коріння, а її зародження можна спостерігати ще в середньовіччі. Зростанню ролі ісламського фундаменталізму сприяв цілий ряд факторів соціально-економічного, політичного та психологічного характеру. Розповсюдженню ідей фундаменталізму сприяла також сама специфіка мусульманських країн, в яких іслам є не тільки пануючою релігією, а виступає в ролі цілісної системи принципів функціонування суспільного, політичного та приватного життя. Адже іслам це і релігія, і філософія, і певний світогляд.

Фундаменталізм, радикалізм і екстремізм дуже схожі між собою. Але якщо фундаменталізм – це глибокі ідеологічні переконання, то радикалізм – це вже готовність до рішучих дій. Дуже часто радикалізм знаходить своє продовження в екстремізмі, який передбачає вчинення конкретних дій з метою задоволення свого, в даному випадку, ідеологічного переконання.

Для фундаменталістів характерно бачення світу як повністю загублого, і який вже не призначений для порятунку. Есхатологія фундаменталістів відрізняється від есхатології ісламістів-універсалістів, вона досить песимістична: в недалекому майбутньому людство чекає не Царство Боже на землі, а лише Судний День. Фундаменталісти вважають, що авангард «обраних» здатний лише вести партизанську війну, завдаючи точкові удари по світу джахілії. Фундаменталізм, що трактують як позитивний культурно-соціальний феномен, є реакцією на процеси модернізації та глобалізації, підриваючи підвалини традиційного суспільства. З іншого боку, під ним часто розуміють фанатичний, нетолерантний, антиінтелектуальний світогляд. Дані підходи видаються занадто спрощеними.

Фундаменталізм існував ще з початку XIX століття, задовго до виникнення самого поняття. Він з'явився в Європі як відповідь на модернізм в релігії і теології, обґрунтований І. Кантом у філософській думці. Модерністські позиції, проти яких виступав протестантський, а скоро і католицький фундаменталізм, уособлювали вторгнення духу Просвітництва в теологію та релігію, а також зведення релігії до ролі гаранта моральних мотивів¹.

¹ Трофимов, Д.А. (1991). Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реалии. *Восток*, 1, 5-27.

Термін «фундаменталізм» в релігійному плані вперше було застосовано щодо однієї з консервативних течій в американському протестантизмі, який виник на початку ХХ століття, при цьому більшість вітчизняних дослідників почали уявляти собі фундаменталізм як внутрішній стан віруючої людини, розуміючи під цим терміном прихильність людини до основ і самому фундаменту релігійної віри. Наприклад, деякі автори визначають фундаменталізм як «ідеологію релігійних та релігійно-політичних рухів, і течій, які активно виступають за повернення до витоків або богословської основи віровчення, за повернення вірі її початкової чистоти»¹.

Останнім часом відзначається підйом релігійного фундаменталізму, це також стосується рамок християнської традиції. Зростає рівень насильства на етнічному та національному ґрунті: палестинці і курди, сикхи і таміли, ірландські католики і валлійці, вірмени та азербайджанці, які ніяк не хочуть погодитися з глобалізацією культури, що загрожує їм асиміляцією. Таким чином, на порядку денному залишаються національно-визвольні війни та тероризм. Все це трактується як форма специфічної реакції на глобалізацію. Природньо, що проблема глобалізації культури стала найбільш актуальна для країн, що розвиваються.

Фундаменталістські рухи, успішно формуються і розвиваються, мають певні умови, що сприяють їх формуванню. Це означає, що масовий розвиток фундаменталістських переконань визначаючись загальними умовами, не є випадковим явищем. Дуже часто фундаменталістські рухи можуть виникнути в умовах соціальної кризи і політичної нестабільності, які мають властивість спиратися на насильницькі засоби².

У підйомі ісламського фундаменталізму особливу роль зіграла нероздільність політики та ісламу у свідомості мас, оскільки для багатьох іслам – найбільш заземлена релігія Сходу, для якої характерно чітко виражене уявлення про єдність політики та релігії. В умовах прискорених темпів урбанізації, соціального розшарування, величезної втрати соціальних орієнтирів, ісламський фундаменталізм зміг трансформувати масовий протестний заряд в потенційно масштабні політичні програми, оскільки він активно опанував масовою свідомістю. Фундаменталістська альтернатива суспільному розвитку використовуючи західний зразок виникла в результаті активної реакції суспільства на досить швидку і насильницьку ломку багатьох традиційних цивілізаційних цінностей. Вчення ісламського фундаменталізму, активно проповідують основні релігійні цінності, які цілком відповідають досить спонтанним устремлінням великих соціальних груп, які вже поставлені в несприятливі умови в процесі докорінної трансформації суспільства³.

Іслам, як традиційна релігія, проповідує смиренність, гуманізм, ставлячи на чільне місце загальнолюдські цінності та закликає до благочестя і праведного способу життя, дотримання моральних і етичних імперативів. Разом з тим іслам неоднорідний і суперечливий, проте не спонукає віруючого у своєму прагненні уподібнитися божеству, лише вимагаючи сліпого виконання вказівок Всевишнього, що і є ґрунтом для міцного розвитку сучасного ісламського фундаменталізму.

Традиційно, ісламський фундаменталізм розглядається як рух з очищення ісламу від будь-якого побічного впливу. Однак, в даний час ісламський фундаменталізм все більше трактується як втручання релігії в політику держав. Очевидно, що будь-який активний вплив релігії на державу може неминуче призвести до змін соціального і політичного, законодавства, економіки. Головна особливість ісламу – значний вплив саме на правовий аспект у державі, оскільки він містить звід моральних і юридичних норм, які називаються шаріатом, і взяті на озброєння сучасними ісламськими фундаменталістами. Ісламський фундаменталізм здатний об'єднати самі різні рухи і напрями і течії – від помірних до досить екстремістських⁴. Його головна декларована мета – захоплення влади і перетворення суспільства в суворій відповідності з принципами «чистого» ісламу.

¹ Сюкияйнен, Л.Р. (1987). *Концепция мусульманской формы правления и современное государственное устройство в странах Арабского Востока*. Москва: История и современность, 32.

² Трофимов, Д.А. (1991). Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реалии. *Восток*, 1, 5-27.

³ Малащенко, А. (1997). *Религиозный фундаментализм в контексте глобальных перемен*. Москва: Весь мир, 34-49.

⁴ Бикеев, И.И. (2011). *Экстремизм: междисциплинарное правовое исследование*. Казань: ЭККО.

Відмінна риса сучасного ісламського фундаменталізму (фундаменталізму XXI століття) в тому, що він відповідає на виклики все більш зростаючої глобалізації світу і потужної політичної, економічної, і духовної експансії капіталістичного Заходу¹.

Відоображенням ісламського фундаменталізму в політичній практиці є політика ісламізації, яку проводять ісламські держави. Для мусульманської цивілізації логіка повернення до першоджерел з метою виправлення недоліків, які привнесені людською недосконалістю і часом, являє собою базову модель, оскільки забезпечує не тільки збереження, а й розвиток духовної традиції, а також соціально-релігійної самосвідомості. Модель, яка описує повернення до релігійних і метафізичних витоків, зафіксована і відрефлексована і в самій традиції ісламу. Для позначення такої логіки в сунітській традиції часто використовують термін «салафійя», який етимологічно адекватний терміну «фундаменталізм», проте його вживають у більш широкому контексті².

Відродження ісламської спадщини трактується сучасними фундаменталістами досить широко. У першу чергу, це реставрація ранніх ісламських соціальних інститутів, які пов'язані з ними соціальними та правовими нормами. Вони виступають за відновлення справжнього ісламського правління і створення теократичної держави, яке подібно до того, що вже існувало за часів Мухаммада. У державі такого характеру, на їх думку, дійсними будуть лише норми ісламського права, що регламентують, як відомо, всі сфери життєдіяльності мусульман. Основний вектор цього напрямку – норми або «закон Аллаха» на відміну від чинного сьогодні в більшості ісламських країн «закону людей», який вигаданий та недовершений³.

Ісламські фундаменталісти мають свої виключні характеристики. Вони відрізняються розумінням базових релігійних істин, якимсь чином висхідних до ідеї відновлення «споконвічної чистоти віри». У сучасних ісламських релігійно-реформаторських рухах вони виступають як опоненти прихильників традиційного розуміння ісламу, звинувативши їх у спотворенні істинної віри, що, відповідно до думки ісламських фундаменталістів, призвело мусульманське суспільство не лише до духовної, але й соціальної кризи.

Найбільш важливою глобальною тенденцією суспільного розвитку в 1990-ті роки став процес релігійного відродження, істотна сторона якого – «реполітизація» ісламу⁴. Цінності добра і зла, справедливості, повага до особистості, минуле значення життя, яке досягнуте на основі її духовного сенсу, – ось дійсно та істина, яку проповідує ісламський фундаменталізм. Саме вона фактично відповідає спонтанним устремлінням великих соціальних груп, які поставлені в несприятливі умови в ході докорінної трансформації суспільства. Заклик до соціальної та культурної інтеграції верств населення, які перебувають у тяжкому становищі, і до необхідності одухотворення життя в світі, що втрачає свою звичну матеріальну оболонку внаслідок розвитку нових технологій, потрапляє на виключно сприятливий ґрунт, а мусульманські інтелектуали, які розповсюджують цей заклик, укладають його у відповідні концептуальні рамки.

Сучасний ісламський фундаменталізм від попередніх йому ісламських концепцій фундаменталістської спрямованості відрізняє переконаність у галузі політики, хоча в цьому випадку мова йде про політику, що спрямовується тотальним релігійним світоглядом. Наприкінці ХХ століття політична нестабільність, слабкість влади зумовили політизацію соціальних зародків цієї релігії. Зникнення біполярної системи, розпад СРСР призвели до трансформації геополітичної розстановки сил, розширенню сфери ісламського політичного та культурного впливу в цілому.

Нові зони стійкої ісламістської активності з'явилися в центральноазіатському регіоні (Киргизія, Таджикистан, Ферганська долина в Узбекистані, південний захід Казахстану). У такому контексті аналіз ісламської фундаменталістської свідомості і вироблення коректних методологічних підходів до неї та її продуктів став вельми важливим не тільки для консолідації політики, а й для оцінки потенціалу внутрішніх процесів в геополітичній перспективі.

На початку ХХІ століття ісламські фундаменталістські рухи в мусульманському світі стали важливим фактором регіональної і міжнародної політики. Проблеми поширення ідей ісламського

¹ Малащенко, А. (1997). *Религиозный фундаментализм в контексте глобальных перемен*. Москва: Весь мир. 34-49.

² Максименко, В.И. (1999). *Фундаментализм и экстремизм в исламе*. Москва: Предисловие, 76-92.

³ Коровиков, А. В. (1991). *Исламский экстремизм в арабских странах*. Москва: Наука, 87.

⁴ Журавский, А. В. (1990). *Христианство и ислам*. Москва: Наука, 76.

фундаменталізму характерний глобальний характер. Ризик і загроза безпеки в сучасному світі зв'язуються, в першу чергу, з ісламським радикальним фундаменталізмом.

Проблема активізації ісламського фундаменталізму в багатьох державах на сучасному етапі набула все більшої актуальності в усьому світі. В останні десятиліття у більшості країн спостерігається сплеск міжнародного ісламського фундаменталізму, який часом доходить до фанатизму або екстремізму.

Наприкінці 1970-х – на початку 80-х років в мусульманському світі намітилася тенденція до посилення позицій фундаменталізму та ісламського екстремізму, що загалом було зумовлено загальною політизацією ісламу (так само як і ісламізацією політики).

Сучасний релігійний екстремізм невіддільний від тероризму, який є одним з найбільш виражених видів екстремістської діяльності. В останні десятиліття релігійний екстремізм все частіше звертається до організованого і релігійно обґрунтованого використання терористичних актів як до засобу досягнення своїх цілей. Численні факти такого роду спостерігалися на Північному Кавказі, Узбекистані, Югославії, Ольстері, на Близькому Сході¹.

Термін «ісламський екстремізм» спочатку присвоювався досить широкому спектру релігійно-політичних організацій, які більш-менш використовують терористичні методи у своїй повсякденній діяльності. До таких організацій зараховуються численні автономістські та сепаратистські рухи, які зрідка використовують терор як засіб залучення уваги до певної проблеми. В ісламському екстремізмі насилля – основний метод боротьби, який відкрито і нелегально використовують у складі військових підрозділів².

В даний час поняття екстремізму прийняло досить широке значення і багатьма розуміється як досить стійка релігійна установка або як тип сучасної релігійної свідомості, який характерний для ісламу, християнства та іудаїзму. Крім того, він присутній і в таких релігіях, як буддизм, індуїзм, конфуціанство.

Зростання ісламського екстремізму частково є наслідком послідовної політики ісламізації, яка проводилася не тільки режимом, а й ставила перед собою мету – реалізація суто політичних завдань. Поняття, гасла, категорії, що було взято з ісламу, покликані служити засобом впливу на маси в бажаному для правлячої еліти напрямку. У релігійну форму, яка найбільш доступна для більшості населення, мали можливість перетворюватись світські політичні доктрини, мета яких – мобілізація народу для здійснення того чи іншого курсу. Ісламську риторику активно використовували в свій час Бумедьєн і Каддафі, Насер і Садат³. В цілому дослідникам вдалося виділити наступні ознаки екстремістських ідеологій: «чорно-білий» погляд на світ; активізм; глибинний примітивізм⁴.

Базові принципи і погляди численних теоретиків сучасного ісламського екстремізму сформувалися на основі ідейної спадщини багатьох мусульманських мислителів, які жили в самі різні періоди історії. Ідеологи екстремісти запозичили у харіджатів ряд положень, зокрема, і теза про те, що про правовірність людини слід судити по її діям, в той час як ортодоксальний іслам приділяє велику увагу наміру, таким чином, та категорія людей, яка скоїла тяжкі гріхи, є невірною. Наступне положення полягає в тому, що правителя, який відступив від заповідей ісламу, слід скинути, в той час як більшість улемів вважало, що поганий правитель – покарання, послане Аллахом на нечестивих мусульман.

Що стосується ідейних та історичних витоків ісламського екстремізму, певною популярністю серед ісламістських екстремістів користуються праці мусульманських богословів XIX-XX ст. Джаміля ад-Діна аль-Афгані і Рашида Ріді, які досить міцно спиралися на спадщину Ібн Таїмійі. У своїх наукових працях вони прагнули спонукати ісламські країни до активного опору імперській політиці європейських держав, закликаючи повернутися до первісної чистоти ісламу, виправдовуючи політичне насильство. Вирішальний вплив на формування ідеології сучасного ісламського екстремізму надали роботи Хасана аль-Банни, відомого як основоположника руху «Брати-мусульмани».

Необхідно відзначити дві принципові відмінності «Братів-мусульман» від сучасних екстремістів, що стосуються питання про такфір (звинуваченні в невірі) і стратегії боротьби. Аль-

¹ Трофимов, Д.А. (1997). Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реалии. *Восток*, 1, 123.

² Максименко, В.И. (1999). *Фундаментализм и экстремизм в исламе*. Москва: Предисловие, 76-92.

³ Журавский А.В. (1990). *Христианство и ислам*. Москва: Наука, 65.

⁴ Там само, 32.

Банна вважав сучасне йому суспільство несправедливим і таким, що потопав у гріху, проте не вважав його суспільством невірних. Свою політичну боротьбу він розглядав як боротьбу правовірних мусульман з заблудливими одновірцями. Стратегія боротьби за ісламську державу, яку він запропонував, докорінно відрізнялася від екстремістської. Присвоєння політичної влади – заключний етап тривалої роботи, що стосується виховання населення в ісламському дусі, формування у нього «істинного» ісламського світогляду. На думку Аль-Банна, залучення широких народних мас – це найважливіший фактор успіху¹.

З неарабських теоретиків ісламу, які суттєво вплинули на ідеологію сучасних ісламських екстремістів, слід згадати пакистанця Абу-ль-Аля Маудуді, керівника «Джамаат-і-ісламі», праці якого особливо вплинули на С. Кутба, основоположника сучасного ісламського екстремізму, страченого в 1966 р. за звинуваченням в антидержавній діяльності². Йому вдалося придбати в очах більшості ореол «мученика віри» і духовного батька, що заперечується дослідниками³.

Потрібно відзначити, радикальний ісламизм представлений більше практиками ніж ідеологами, і проте необхідно згадати відомого богослова, який є автором низки творів про джихад, він же і головний ідеолог руху «афганських арабів» шейха Абделла Аззама. Ідеологія ісламського екстремізму представлена духовним лідером єгипетської «Аль-Гамаа аль-ісламія», популярним проповідником шейхом Омаром Абдель Рахманом, який нині перебуває в ув'язненні в одній з американських в'язниць за звинуваченням в організації вибуху в Нью-Йоркському торговому центрі в 1993 р.; а також скандально відомим лондонським проповідником Абу-Хамзу аль-Масрі (Мустафа Камель), керівником віртуальної організації «прихильники шаріату»⁴.

Ідейною складовою ісламського радикалізму є радикальний іслам, який складається з фундаменталізму, традиціоналізму і модернізму, кожен з яких є реакцією на події, що відбуваються у суспільстві. Ісламський фундаменталізм і традиціоналізм виступають захисною реакцією на відхилення від традицій і сталих норм культури і соціуму. Порівняно з відносно лояльним традиціоналізмом, фундаменталізм є більш реакційним і радикально налаштованим. У свою чергу ісламський модернізм навпаки прагне реформувати правові та суспільні структури згідно зі зміненими умовами життя, що робить його більш гнучким і сучасним.

У перспективі релігійний екстремізм й ісламський рух можуть перетворитися на політичну силу, яка буде здатна надати вирішальний вплив на регіональну ситуацію. Складне економічне становище сприятиме дестабілізації політичної обстановки, створюючи умови для активізації ісламу. Усталені системи президентського єдиновладдя, а також відсутність організаційно оформленої політичної опозиції, сприяють тому, що такою опозицією стає ваххабізм, який неодноразово виступає за «соціальне рівноправ'я і справедливість», вміло використовуючи невдоволення населення різноманітними витратами модернізації.

Базові світоглядні принципи та положення будь-якого вчення спроможні за умови їх радикалізації і доведення до краю сформувати як надзвичайно позитивне, так і негативне ставлення і до місця людини у світі, і до навколишнього середовища.

Ісламському фундаменталізму притаманне більшість недоліків самого ісламу, а, саме, неоднорідність переконань і суперечливість ідеології, що тягне за собою нелогічність і недосконалість правових норм. Ця обставина дозволяє зробити висновок про можливість використання політичними лідерами лише тих аспектів шаріату, які досить вигідні в тій чи іншій ситуації. У такому випадку, ісламський фундаменталізм вже починає виявлятися не як релігійний, а як політичний рух, який прагне захопити владу будь-яким доступним способом, а також і шляхом насильницького повалення законної влади. Мабуть, сам ключ до подолання рецидивів ісламського фундаменталізму, який загострюється в основному на хвилі економічних і соціальних проблем, знаходиться не в прямій боротьбі з ним, як з якимось злом, яке матеріалізувалося, а у покращенні життя людей та оздоровленні економіки, що в свою чергу не тільки консервує, а й сприяє «розсмоктуванню» негативних проявів ісламського фундаменталізму.

¹ Арунова, М. (2001). *Исламизм и экстримизм на Ближнем Востоке*. Москва: Наука, 67.

² Абу аль-Аля аль-Маудуді. (1990). *Основы Ислама*. Москва: Наука.

³ Арунова, М. (2001). *Исламизм и экстримизм на Ближнем Востоке*. Москва: Наука, 25.

⁴ Арунова, М. (2001). *Исламизм и экстримизм на Ближнем Востоке*. Москва: Наука, 43.

References:

1. Trofimov, D.A. (1991). Islamskij fundamentalizm v arabskih stranah: istoki i realii [Islamic fundamentalism in Arab countries: origins and reality]. *Vostok*, 1, 5-27. [in Russian].
2. Sjukijajnen L.R. (1987). *Koncepcija musul'manskoj formy pravlenija i sovremennoe gosudarstvovedenie v stranah Arabskogo Vostoka* [The concept of the Muslim form of government and the modern government in the Arab countries of the East]. Moscow: Ystoryya y sovremennost. [in Russian].
3. Malashenko, A. (1997). *Religioznyj fundamentalizm v kontekste global'nyh peremen* [Religious fundamentalism in the context of global changes]. Moscow: Ves' myr. [in Russian].
4. Bikeev, I.I. (2011). *Jekstremizm: mezhdisciplinarnoe pravovoe issledovanie* [Extremism: interdisciplinary legal research]. Kazan': JeKKO. [in Russian].
5. Maksimenko, V.I. (1999). *Fundamentalizm i jekstremizm v islame. Predislovie*. [Fundamentalism and Extremism in Islam. Preface]. Moscow: Nauka. [in Russian].
6. Korovikov, A.V.(1991). *Islamskij jekstremizm v arabskih stranah*. [Islamic extremism in Arab countries] Moscow: Nauka. [in Russian].
7. Zhuravskij, A.V. (1990). *Hristianstvo i islam*. Moscow: Nauka [in Russian].
8. Arunova, M. (2001). *Islamizm i jekstrimizm na Blizhnem Vostoke*. [Islamism and extremism in the Middle East]. Moscow: Nauka. [in Russian].
9. Abu al'–Aalja al'–Maududi. (1990). *Osnovy Islama*. [The basics of Islam]. Moscow: Nauka. [in Russian].